

HATIRADAN ÜTOPYAYA: FALİH RIFKI ATAY*

Funda SELÇUK ŞİRİN**

Özet

Falih Rıfki Atay, bir edebiyatçı ve siyaset adamı olarak oldukça geniş bir yelpazede yazmıştır. Hatıradan Ütopya başlığı da aslında bu yazınsal çeşitliliğine vurgu yapmak amacıyla tercih edilmiştir. Atay, hatıra, gezi, fıkra, biyografi, inceleme gibi yazılarının yanında bir Roman dahi yazmıştır.

Falih Rıfki Atay, sadece edebiyatçı kimliği ile değerlendirilebileceğimiz bir isim değildir. Aynı zamanda bir gazeteci ve siyaset adamı olarak da Türk basın ve siyasal yaşamın da önemli bir yer işgal eder. 1923-1950 yılları arasında Bolu ve Ankara milletvekilliği yapan Atay, gazeteci milletvekili olarak Türk siyasal yaşamının önemli anlarına yakından tanık olmuş ve yaşananlarla ilgili görüş ve değerlendirmelerini başta hatıraları olmak üzere farklı çalışmalarında kaleme almıştır.

Çalışmamızda Atay'ın II. Meşrutiyet yıllarından başlamak üzere Cumhuriyet dönemine kadar uzanan tarih aralığındaki tanıklıklarına yer verdiği dört hatırasını ele alarak içerik analizine tabi tuttuk. Bu metinler Atay'ın kişisel tarihi hakkında olduğu gibi yakın tarihin pek çok önemli gelişmesine dair görüş ve değerlendirmeleri hakkında da bilgi edinebileceğimiz temel kaynaklardır. Cumhuriyet döneminin önemli yazınsal elitlerinden olan Atay'ın iktidar ile ilişkisi de dikkate alındığında hatıraları sıradan olmaktan çıkar. Zira farklı zaman aralığında yazılan bu eserler, iktidar seçkini bir yazarın cumhuriyet döneminin kritik olaylarını kendi kişisel konumu ile nasıl farklı yorumladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Ateş ve Güneş, Batış Yılları, Çankaya, I. Dünya Savaşı, Atatürk

FROM MEMOIRS TO UTOPIA: FALİH RIFKI ATAY

Abstract

Falih Rıfki Atay, as a writer and politician, wrote in a wide range. The title "From Memoirs to Utopia" was actually chosen in order to emphasize this literary diversity. In addition to memoirs, travel writing, anecdote, biography and review Atay also wrote a novel.

* Bu makale, 8-9 Kasım 2012 tarihleri arasında düzenlenen XXIII. Uluslararası Kibatek Edebiyat Sempozyumu: Uluslararası Anı Edebiyatı Sempozyumunda sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kocaeli/Türkiye.
funda.sirin@kocaeli.edu.tr

Falih Rifkî Atay is much more than a man of letters. As a journalist and politician he also occupied an important place in Turkish press and political life. Atay, being deputy of Ankara and Bolu between 1923 and 1950, closely witnessed the important moments of Turkish political life, and penned his opinions and evaluations about the incidents in his several works, including his memoirs.

In this study Atay's four memoirs that includes his testimonials between the years starting from the II. Constitutional Monarchy to the Republican period were subjected to content analysis. These texts are main sources that give information about not only Atay's personal history but also his opinions and reviews on many important developments of the late history. Being one of the literary elite of the Republican period, Atay's memoirs are more than being ordinary ones considering his relationship with the ruling party. These works that were written in different periods of time show how differently a writer of the power elite interpreted the critical events of the Republican period with his personal position.

Key Words

Fire and Sun, Years of Decline, Çankaya, The First World War, Atatürk

GİRİŞ

Edebiyatçı kimliği yanında siyasetçi ve gazeteci olarak da Cumhuriyet tarihi içinde oldukça önemli bir yer işgal eden Falih Rıfki Atay, yazınsal çeşitliliği bakımından Cumhuriyet döneminin en üretken isimlerinden biridir. Farklı türlerde yazan Atay, özellikle anı, fıkra ve gezi yazılarıyla öne çıkar. Bu türlerin tamamında döneminin önde gelen isimleri arasında yer alan yazar, anıları bağlamında Cumhuriyet tarihi bakımından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ancak Atay'ın hatıralarına geçmeden önce en az onlar kadar önemli olan ve 1930'lu yıllardaki gelişmelerin yazar üzerindeki etkisini en net şekilde görebileceğimiz eserlerinden bir olan Roman'a değinmemiz gerekir. Roman, bu özelliğinin yanı sıra başta İstanbul olmak üzere inkılabın ruhunu anlamayan kesimlerin hicvidir de. Zira Atay'a göre İstanbul hedonist ve beynelmiledir Ankara ise, milli olandır.

Falih Rıfki Atay'ın ütöpik eseri olarak değerlendirebileceğimiz Roman, aslında isim olarak yanıltıcıdır. Zira eser klasik anlamda bir roman olmaktan çok uzak, çeşitli gözlem ve eleştirilere dayanan fıkra nitelikli yazılardan oluşmuştur. Reşat Nuri Güntekin'in belirttiği gibi, "Romanda bir roman, bir macera, şuh kadınlar ve zarif erkekler arayanlar yanılacaklardır. Onda bu gibi eşhasa tesadüf edilmez; tesadüf edeceğimiz yegâne şahıs müellifin kendisi, sonra her kelimedede sezilen asil kaygısıdır"¹ Evet Roman'ın her satırında Atay'ın kaygısına rastlamak mümkündür. Onun en temel kaygısı, inkılap prensiplerinin ve ruhunun en sağlam şekilde yerleştirilmesinin sağlanmasıdır. Atay, ilk defa 1932'de yayınladığı Roman'da henüz 10. yılındaki genç Cumhuriyet için ideal bir toplum ve ideal bir vatandaş tanımlaması yapar.² Roman aynı zamanda yazarın Serbest Cumhuriyet Fırka deneyimine tepkisinin de izlerini barındırır. Aslında onun eserin tamamına da yansıyan inkılabın geleceğine dair kaygısı, tam da bu noktada başlar. Hatta diyebiliriz ki SCF deneyimi, Atay için de hayli sarsıcı olmuş halkın fırkaya gösterdiği ilgi karşısında Kemalist kadronun inkılabı tam olarak yerleştirmedeği özeleştirisini gündeme getirmiştir. Aslında Roman, bir yanıyla bu özeleştirisinin de kitabıdır. Zira Atay yazınında 1930'lardan sonra süreklilik gösterecek olan bir yaklaşım da yine SCF deneyiminden sonra yerleşmeye başlayacaktır. Roman bu bakımdan da önemli bir metindir. Yazar, inkılabın esaslarının en kısa ve sağlam şekilde halka benimsetilmesini sağlamak için başta sanat olmak üzere edebiyat, gazete ve sinema gibi kitleler üzerinde etkili olan vasıtaların kullanılmasını zorunlu görür. Zira ona göre, sanatın olduğu gibi edebiyatın da bu ulvi amaca hizmet etmesi gereklidir. Hatta sanatın ve edebiyatın kıymetini inkılabı katkısı belirler. Roman'ın önemli özelliklerin-

¹ *Hâkimiyeti Milliye*, 9 Ocak 1933.

² Falih Rıfki Atay, *Roman*, İstanbul, 1932.

den biri de Atay'ın hatıralarında karşılaşacağımız pek çok söylem, değerlendirme ve zaman zaman da tepkinin ilk örneklerini içermesidir. Bu bakımdan da metni hatıralarıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Zira Roman yeniden 1952'de aynı yaklaşımla yayınlanacaktır. Bu tarih Çankaya'nın da tefrika edilmeye başlandığı tarihtir.

Falih Rıfki Atay'ın hatıralarını üç grup altında inceleyebiliriz: İlk gençlik yılları yani II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit dönemi hatıralarının yer aldığı 1963'de yayınlanan *Batış Yılları*. I. Dünya Savaşı ve Kanal Cephesi'ne dair hatıra ve değerlendirmelerini içeren 1918'de yazılan *Ateş ve Güneş* ile 1932'de yayınlanan *Zeytindağı* ve Atatürk ile ilgili hatıralarının toplandığı 1952'de tefrika edilen *Çankaya Atatürk dönemi hatıraları*dır.

I. İKİNCİ ABDÜLHAMİT DÖNEMİ HATIRALARI: BATIŞ YILLARI

Batış Yılları, Falih Rıfki Atay'ın çocukluk ve ilk gençlik yıllarına dair ayrıntılı bilgi edinebileceğimiz hatırasıdır. *Batış Yılları* monografik özellikler de gösterir. Yazar, kişisel tarihinin önemli evrelerini, ailesi, yetiştiği ortamı bu hatırasında okuyucu ile paylaşır. Bu anlatı aynı zamanda II. Abdülhamit dönemi II. Meşrutiyet dönemi gençliğinin de içinde bulunduğu ortama ışık tutar. Hatıraların sonuna *Dünya Gazetesi*'nde yayınladığı ağırlıklı olarak çok partili siyasal yaşama geç sürecine dair eleştirilerini içeren fıkralarından koyar.

Batış Yılları, bir kuşağın da anlatısıdır dersek abartmış olmayız. Zira Atay, yaşadıkları üzerinden imparatorluğun yıkımına tanık olan bir kuşağın trajedisine, kaygılarına, kırılmalarına da ışık tutar. Kendi ifadesiyle bu kuşak, "1918'e kadar geçmişin hatalarını, ağır bir şekilde ödeyen nesildir."³

Bu kuşağın en önemli özelliği; imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde II. Meşrutiyet yıllarının milli kültür inşası sürecinin pasif birer tüketicisi iken 1923'den sonraki süreçte aktif olarak rol almasıdır.⁴ Dolayısıyla Atay'ın Osmanlılıktan giderek İttihatçıların da desteklediği bir ortamda (1908-1918) Türkçülüğe yönelmesi üzerinden bir kuşağın da dönüşümüne tanık oluruz. Özellikle Balkan Savaşı sonrasındaki ortamda Atay'ın kendisini ilk defa etnik bir kimliğe dayalı olarak tanımlamaya başlaması, milli kültür, dil, edebiyat, tarih gibi konulara ilgili yeni bir kuşağın oluştuğunu göstermektedir.

³ Falih Rıfki Atay, *Batış Yılları*, İstanbul, Dünya Yayınları, 1963, önsöz. Atay, bir imparatorluk çocuğu olmanın psikolojisini şu şekilde dile getirir: "Biz Osmanlı İmparatorluğunun son çocuklarıyız. Biraz büyüyüp kendimize geldiğimiz zaman memleket sınırlarının bir ucu Adriyatik, bir ucu Fars Körfezi kıyılarındaydı. Rüşdiye mektebinde okuduğumuz coğrafya kitabına göre ülkemiz daha da büyüktü. Mısır ve Sudan, Bulgaristan Prenslığı, Bosna ve Hersek sınırlarımız içindeydi. Henüz Tunalar, Niller ve Fıratlar Türkiye'si idik. Şimdiki Doğu petrollerinin bütün kaynakları topraklarımızda idi." *Batış Yılları*, imparatorlukta gözünü açan ancak aynı imparatorluğun kaybının travmasını da yaşayan bu kuşağın da hikâyesidir.

⁴ Erol Koroğlu, *Türk Edebiyatı ve I. Dünya Savaşı (1914-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 99-111.

Atay, anlatımıyla aslında kişisel tarihi üzerinden “batış ve dağılış” yılları olarak gördüğü bir dönemin ve kuşağın yaşadıklarını, “Atatürk gençliğinin” Türkiye’nin geleceği için uyanık olmasını sağlamak amacıyla kullanmak ister.⁵

Batış Yılları’nın yayın tarihi yazılma gerekçesine de ışık tutar. Kitap, 1963’te basılmıştır. Dönem, Atay’ın Demokrat Parti iktidarına tepkili olduğu ve Atatürk devrimlerinden özellikle de laiklikten ödün verildiğini düşündüğü bir dönemdir. Dolayısıyla Batış Yılları, Atay’ın bu sürece tepki ve eleştirilerini de barındırır. Zira yazar, sonuç kısmı olarak değerlendireceğimiz bölümde yaşananlara tepkisini ortaya koyacak bazı açıklamalarda bulunur. Döneme dair en temel eleştirisi, “dini iç politikaya alet edilmesidir.” 27 Mayıs ise ona göre asıl sorunu anlamadığı için başarısızdır ve gelinen nokta bir “tavizler rejimidir.”⁶ 1923’e kadarki modernleşme girişimlerini önemseyen Atay, bunları yeterli görmez, hatta tüm çabaya rağmen 1923 öncesi dönemi bir ortaçağ olarak değerlendirir. Ona göre Türkiye’nin dertlerine çare olacak Batılı anlamda gerçek bir modernleşme girişimi, Atatürk devrimleridir. Ancak bu süreç de Atatürk’ün ölümü ile nihayete ermiştir. Bu açıklamalar, aslında Batış Yılları’nın yazılma gerekçesini ortaya koyar. Atay, biyografik bir anlatıma yer vermekle birlikte tanık olduğu olaylar üzerinden aslında yaşananlara tepkisini de ortaya koymaya çalışır. II. Meşrutiyet gençliğinin başından geçenleri, Türkiye’nin kritik bir evreden geçtiğini düşündüğü dönemde ders alınması arzusu ile genç Cumhuriyet nesline aktarmak ister.

II. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI HATIRALARI: ATEŞ VE GÜNEŞ VE ZEYTİNDAĞI

Falih Rıfki Atay’ın Kanal Cephesi’ndeki gözlem ve değerlendirmelerine yer verdiği Ateş ve Güneş ile Zeytindağı adlı kitapları I. Dünya Savaşı’na, imparatorluğa, Anadolu’ya İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ve Cemal Paşa’ya dair önemli hatıralar ve değerlendirmeler içerir.

II.1. Ateş ve Güneş

Ateş ve Güneş, hemen savaş sonrasında yayınlandığından Atay’ın sığağı sığağına döneme ve yaşananlara dair değerlendirmelerini içermesi bakımından bir nebze daha öne çıkarılabilir. Aslında Ateş ve Güneş bir eleştirinin, tepkinin ve uyanışın olduğu kadar imparatorluğun çöküşünün de acı izlerini barındırır. Atay, hatıralarını Kanal Cephesi’ndeki Osmanlı birliklerinin çölde son derece zorlu koşullar altında çektiği tüm sıkıntılara rağmen

⁵ Atay, age., önsöz.

⁶ Atay, age., s. 104.

kahramanca mücadelesini herkese duyurmak ve yok olup gitmesine engel olmak için yazdığını belirtir.⁷

I. Dünya Savaşı yıllarına ait hatıranın önemli bir özelliği de Atay'ın değişen Anadolu algısına ışık tutmasıdır. Zira Atay, hem Kanal Cephesi'ne gidinceye kadar uğradığı şehirler hem de Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen ve savaş meydanında tanıma imkânı bulduğu askerler aracılığıyla o güne kadar tahayyül ettiği kafasındaki Anadolu'dan farklı bir Anadolu gerçeği ile karşılaşır.⁸ Aslında o, bu dönüşümü üzerinden Batış Yılları'nda olduğu gibi bir kuşağın değişen Anadolu algısına da ışık tutar. Artık Atay için de Anadolu öz vatan ve Anadolu halkı da imparatorluğun öz evladıdır. Balkan Savaşları sonunda İttihatçılar arasında başlayan Anadolu ilgisi, yazar ve kuşağı üzerinde de etkili olmuş durum hatıralarına da yansımıştır. Durumun somut örneklerinden biri, hatıranın en temel vurgusu olan elde kalan son toprak parçası olan Anadolu'nun enerjisinin boşa heba edildiği eleştirisidir.⁹

Ateş ve Güneş'in önemli özelliklerinden biri de Atay'ın dönem içindeki yazılarında rastlayamadığımız bir açıklıkta İttihatçıları eleştirmesidir. Suriye'den İstanbul'a dönen yazar, imparatorluğun Kanal harekâtı ile ilgili olarak kafasında yanıtlanmamış pek çok soru taşımaktadır. Harekâtın gerekliliği konusunda şüpheleri vardır ve Kanal harekâtı ile Mısır seferlerini İttihatçıların askeri birer taktik hatası olarak görmeye başlar. Atay'a göre çoktan kaybedilmiş olan bir bölge için Anadolu enerjisi boş yere harcanmıştır.

Atay'ın Kanal Cephesi'nde edindiği tecrübe sonundaki ruh hali ile kaleme aldığı Ateş ve Güneş, bu bakımdan ateşli bir İttihatçı olarak bölgeye giden ancak kafasında bazı cevapsız sorular ve eleştirilerle geriye dönen genç bir Osmanlı aydınının tepkisinin de eseridir. Zira yazarın bu tarihten sonra, İttihatçılar içinde bir ayırım yaparak, yönetimde etkili olmayan kendisi gibi vatansever İttihatçılar ile Cemiyetin Merkez-i Umumi'sini yani karar merciini ayırdığını görürüz.¹⁰

Ateş ve Güneş aynı zamanda yoğun olarak Balkan Savaşı sonunda başlatılan milli kültür inşası sürecinin izlerini de barındırır. I. Dünya Savaşı'nı Balkan Savaşları sonundaki kayıpların telafisini sağlayacak bir gelişme olarak değerlendiren Atay, Ateş ve Güneş'te adeta yeni bir vatan ve yeni bir halka dikkat çeker gibidir. Atay'ın "Anadolu'yu tanımama", "yanlış bilme"

⁷ Ateş ve Güneş 1918'de Osmanlıca olarak kaleme alınmış ve yayınlanmıştır. 1918'de yazılmasına rağmen ancak 1932'de Türkçe olarak yayınlanan Zeytinadağı'nın son bölümüne Ateş ve Güneş'ten çok az bir bölümünün transkripsiyonu yayınlanır. Ateş ve Güneş, tam metin olarak ilk kez Türkçeye Muammer Sarıkaya tarafından çevrilmiştir. Bkz., *Ateş ve Güneş*, (Osmanlıcadan çeviren: Muammer Sarıkaya), İstanbul 2008.

⁸ Atay, age., s. 15-51.

⁹ Atay, age., s. 9-11.

¹⁰ Atay, age., s. 7.

gibi eleştirileri; aslında Anadolu'ya dikkat çekmek amacını taşır.¹¹ Zira Anadolu'ya ve Türklere dair bilinenler eksik ve yanlıştır. O, gerçek Anadolu'nun zannettiklerinden çok farklı olduğunu, Anadolu'nun geri ve medeniyetsiz olmadığını yazarken aslında yeni bir milliyetçilik anlayışının da sinyallerini verir.

Kitabın sonuç kısmı olarak değerlendirebileceğimiz “Kahramanlara Medhü Sena”¹² başlıklı bölümdeki yaşananların ve Türk askerinin kahramanlıklarının gençlere öğretilmesi, unutturulmaması böylece İstanbul'a hâkim olduğu iddia edilen vurdumduymazlık havasının yıkılmasının gerekliliği vurgusu, yeni bir bilincin ve toplumsal hafızanın geliştirilmesinin zorunluluğuna da işaret eder. Yazar, bu bağlamdaki anlatımı ile kendisi ve kuşağının değişimine de ışık tutar.

II.2 Zeytindağı

Zeytindağı, Falih Rıfki Atay'ın I. Dünya Savaşı'na dair hatıra, yorum ve değerlendirmeleri hakkında Ateş ve Güneş'ten sonra bilgi edinebileceğimiz ikinci hatırasıdır. Zeytindağı'nda da Ateş ve Güneş'le benzer söylem, kavram ve vurgulara rastlanır. Kanal harekâtına yönelik eleştiri, Anadolu vurgusu ve İttihatçılara dair eleştiriler her iki hatıradada da ortaktır. Ancak Zeytindağı'nda bu vurgular daha kuvvetli, eleştiriler de daha serttir. Bu durum, aslında Zeytindağı'nın yazılmış olduğu dönem ile ilgilidir.

Ateş ve Güneş ile Zeytindağı, bir arada düşünüldüğünde tarih yazımı bakımından da önemli bir durum ortaya çıkar. Zeytindağı ilk defa 1932'de yayınlamıştır. Ancak anlatılan olaylar 1918'e aittir. Bu bakımdan Ateş ve Güneş'te olmakta olan bir olay olarak I. Dünya Savaşı varken, Zeytindağı'nda yaşanmış bitmiş bir olay olarak I. Dünya Savaşı anlatısı vardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Zeytindağı, 1930'lardan bir bakışla yani ulus devlet üzerinden I. Dünya Savaşı anlatısıdır. Bu bakımdan da Zeytindağı 1930'lu yılların yoğun inşa süreci içinde aktif olarak rol almış olan Atay'ın döneme dair hassasiyetlerini de yansıtan hatırasıdır. Atay'ın bizzat önsözde belirttiği gibi Zeytindağı, Cumhuriyetin genç kuşağı için bir inşa aracı olarak kullanılmak istenir.¹³

Yazarın, I. Dünya Savaşı hatıralarına yer verdiği her iki kitap, tarih yazımı bakımından bu önemli farkı bünyelerinde barındırır ve bu fark dikkate alınarak incelenmesi gerekir. Ancak her iki hatıradada da ortak olan en temel durum, hiç şüphesiz ki bir imparatorluğun tarih sahnesinden silinmesinin Atay ve kuşağı üzerinde bıraktığı acı, travmatik etki ve imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin sancılıdır.

¹¹ Atay, age., s. 167.

¹² Atay, age., s. 167.

¹³ Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, Ankara 1932, s. 3.

Yazar, Zeytindağı'nda İttihatçılara karşı daha sert bir üslup kullanır. Hatta Ateş ve Güneş'te pek yer vermediği Cemal Paşa'yı hem karakter hem idarecilik yönünden eleştirir.¹⁴ Ancak Atay, bu eleştirilerin yer aldığı 1932'deki baskının önsözünü, 1957'deki baskıdan çıkarır. Durum üzerinde hatıranın yayınlanmasından sonra kendisine yöneltilen "kumandanına saygısızlık yaptığı" eleştirileri etkilidir.¹⁵ "Zeytindağı'nda tarihin hakkını tarihe, Cemal Paşa'nın hakkını Cemal Paşa'ya" verdiğini söyleyen Atay, Paşa'nın olumlu yanlarına da değindiğini söyleyerek durumu açıklamaya çalışır.

Zeytindağı yayınlandığında pek çok kişi tarafından ilgi ile karşılanır. Atay, Zeytindağı'nı öncelikle birkaç bölüm halinde Hâkimiyeti Milliye gazetesinde tefrika etti. 1932'de ise kitap olarak yayınladı. Başta Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) olmak üzere Hüseyin Cahit (Yalçın)de Zeytindağı'nı önemser.¹⁶ Hüseyin Cahit, Atay'ın eleştirilmesinin yersiz olduğunu onun amacının insan Cemal Paşa'yı zaaf ve meziyetleriyle ortaya koymak olduğunu yazar.¹⁷

Zeytindağı'nın Ateş ve Güneş'ten farklı bir özelliği de Atay'ın Araplara dair sert eleştiri ve değerlendirmelerinin yer almasıdır. Arap milliyetçiliğinin temelinde "Türk düşmanlığı hissini" yattığını düşünen yazarın Araplara dair yaklaşımı oryantalist öğeler de içerir. Ona göre Araplar, hayatın her alanında doyulmaz bir iştaha sahiptir ve bu iştah nedeniyle de imparatorluğa ihanet etmiş bir topluluktur.¹⁸ Atay'ın bu ağır yorumları üzerinde ihanet duygusu etkilidir. Zira I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarını görüp bizzat bu ortamda şekillenen bir kuşağın temsilcisi olarak yazar, Araplara pek de sempati ile bakmaz.

Atay, Suriye'de bir İmparatorluğun nasıl tarih sahnesinden silinmeye başladığına tanık olmuştur. Ermeni tehciri, Arap milliyetçiliği gibi pek çok gelişmeyi gözlemleyen, bu olaylarla ilgili gizli yazışmaları takip eden yazar için bölgede yaşadıkları hayli sarsıcı oldu. Cemal Paşa'nın tüm çabasına rağmen Arapların İmparatorluktan ayrılmasına tanık olan yazar, aslında bölgenin çoktan İmparatorluktan ayrıldığını, İmparatorluk yönetiminin bölgedeki köksüzlüğünü de anlamıştır. Bu tanıklık, İttihatçılara dair bir eleştirinin gelişmesine de zemin hazırlayacaktır. Kanal Cephesi'ndeki tecrübe, Atay'ın hem I. Dünya Savaşı'nın İmparatorluk için bir fırsat yaratacağına dair yaklaşımını, hem de İttihat ve Terakki Fırkası'na ve özellikle de Ge-

¹⁴ Atay, age., s. 4-5.

¹⁵ Falih Rıfık Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1957, s. 7-8. Ali İhsan Sabis, Atay'ı en sert şekilde eleştiren isimdir. Sabis, Atay'ın Cemal Paşa ile olan yakınlığını kullanarak Kanal Cephesinde aktif olarak savaşa katılmaktan kurtulduğunu, Cemal Paşa yurtdışına çıktığında ise Zeytindağı'nı yayınlarak "velinimetinin aleyhinde bulunmaktan çekinmediği" değerlendirmesini yapar. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıraları*, İstanbul 1991, 5. Cilt, s. 406-407.

¹⁶ Yakup Kadri, "Kronikler", *Kadro*, Sayı: 4 (Nisan 1932), s. 40-42.

¹⁷ Hüseyin Cahit, *Zeytindağı*, *Fikir Hareketleri*, 14 Şubat 1935, s. 10-15.

¹⁸ Atay, age., s. 42-43.

nel Merkez'e bakışını etkilemiştir. Tüm bu değişim de her iki hatırıya yansımıştır.

III. ATATÜRK DÖNEMİ HATIRALARI: ÇANKAYA

Falih Rıfki Atay, ilk defa 1952'de Dünya gazetesinde tefrika ettiği Çankaya Atatürk dönemi hatıralarını aslında bir devam kitabı olarak tasarlamıştır. Ateş ve Güneş, Zeytindağı ve Çankaya. Bir de Pazar Konuşmaları kitabının giriş kısmında yazacağını belirttiği İnönü dönemi Çankaya'sı.¹⁹ Ancak Atay bu kitabı yazmamıştır.

Çankaya, çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte başlayan sürece bir tepkinin kitabıdır dersek yanılmayız. Zira Atay, Çankaya'yı 1946'da başlayan ve 1950 sonrasında devam eden ortama tepki olarak yazdığını söyler. Onun tepkisi maziyi, "kendilerini olduklarından başka türlü sandırmak hevesine kapılanların şahsi veya siyasi maksatları için oyuncak"²⁰ yapmasıdır. Bu süreçte özellikle Atatürk'e dair anlatılanları eksik, yanlış ve kasıtlı olarak değerlendiren yazar, kaleme aldığı hatıralarıyla boşluğu doldurmak, gerçekleri ortaya koymak ister. Zira yazar, Atatürk'e dair hatıralarını yazmasının herhangi bir mevki hırsı, kırgınlık, bir iftiradan sıyrılmak ya da kinden olmadığını yazarken mevcut hatıraları hangi bakımdan eleştirdiğini de ortaya koyar.²¹

Hiç şüphesiz ki Atay'ın en popüler hatırası Çankaya'dır. Zira farklı zamanlarda yazarın Atatürk dönemi hatıralarıyla gündeme geldiğini görürüz. Ancak bu yaklaşım da biraz sorunludur. Atay'ın Atatürk'e ve özellikle inşa yıllarına dair bazı açıklamaları cımbızlanarak, bağlamından kopararak kullanılmaktadır.²² Onun neyi hangi ortamda ve neden söylendiğine bakılmaksızın yapılan bu kullanımların Atay'ın görüşlerini ne derece yansıttığı dikkate alınmalıdır.

Çankaya'ya biraz daha derinlikli olarak bakarsak; ilk olarak gazetede tefrika edilen daha sonra 1961'de iki cilt; 1969 ise tek cilt olarak yayınlanan hatıralar arasında bazı farklar mevcuttur. Atay, Dünya gazetesindeki tefrikayı bir müddet sonra yarıda bıraktı. Durumun nedenini Çankaya'nın ön-sözünde açıklayan yazar, gazetenin gündelik siyasetin dar kalıplarına hap-

¹⁹ Falih Rıfki Atay, *Pazar Konuşmaları*, İstanbul 1965, önsöz.

²⁰ Falih Rıfki Atay, "Bu Hatıraları Niçin Yazıyorum", *Dünya*, 3 Mart 1952.

²¹ "Atatürk'ün askeri rakiplerinden değilim, onun harp şereflerinden hiçbirini paylaşmağa kalkmam. Fakat acaba Cumhuriyet tarihinde ben de kendime bir yer mi aramaktayım? Bir takım büyük işlerde Atatürk'e danışçılık, yahut akıl hocalığı ettim de benden bahsedilmeyişini mi affetmiyorum? Bir mesuliyetli makamda bulundum da onun dedikodularından sıyrılmaya mı çalışıyorum? Yahut aradığım ikbali bir türlü bulamadığım için bazı kimselere kin bağladım da onlardan öğ mü almak istiyorum. Veya beni bir tarihte artık milletvekili yapmadılar, Ulus'tan çekilmeme sebep oldular da hınc almak fırsatı mı bekliyordum?" Falih Rıfki Atay, "Bu Hatıraları Niçin Yazıyorum", *Dünya*, 3 Mart 1952.

²² Bu durum ile ilgili birkaç örnek için bkz., Doğan Hızlan, "Atatürk ve Millet Aynı Şeydir", *Hürriyet*, 2 Aralık 2008. Özdemir İnce, "Falih Rıfki Atay ya da Tanık Vıcdanı", *Hürriyet*, 20 Aralık 2008, Engin Ardıcı, "Hitlerin Yumuşak ve Tatlı Bakışları", *Sabah*, 26 Aralık 2008.

solan yapısından kurtulmak için Atatürk dönemi hatıralarını kitaplaştırdığını belirtir.²³

Çankaya'nın 1952'deki tefrikası ile 1961 ve 1969 tarihli nüshaları arasındaki en belirgin fark; 1969 tarihli baskıya 1952'deki tefrikada ve birinci baskıda olmayan "Din ve Devrimler" başlıklı bir bölümün ilave edilmiş olmasıdır. Yazar, sonradan eklemiş olduğu bu bölümde Türkiye'nin temel meselesinin aslında Tanzimat'tan beri, "din ve dünya, din ve akıl" işlerinin birbirinden ayrılması olduğunu belirtir. Ona göre Kemalizm bu bağlamda büyük ve esaslı bir "din reformudur." Atay, Atatürk'ün, fıkhıta "nesih" olarak ifade edilen ve "zamanla dini hükümlerin değişeceği"²⁴ şeklinde yorumlanabilecek bir hakkı kullandığını savunur.

Çankaya'ya fazlasıyla hâkim olan yaklaşım, çok partili siyasal yaşama geçişle başlayan süreçte hem CHP hem de Demokrat Parti'den yükselmeye başlayan tek parti dönemi eleştirilerden özellikle de laikliğe yönelik değişim isteklerinden rahatsızlık ve tepkidir. Zira yazara göre, parti içinden yükselen aykırı seslerin sahipleri, Atatürk'ü yapmak istediklerini anlamadıkları gibi Atatürk'ün de gerisinde de kalmışlardır.

Atay'ın eleştirilerinden İsmet İnönü de nasibini alır. İnönü'nün parti içindeki gruba cesaret verdiğini düşünen yazar, "muhafazakârların sözcülüğünü yapan İnönü"²⁵ ifadesi ile tepkisini koyar. Bu eleştiri de Çankaya'nın 1952'deki tefrikasında ve 1961'deki ilk baskısında da yoktur.

Atay'ın bazı önemli değerlendirmeleri Çankaya'nın her üç baskısında da mevcuttur. Örneğin İttihatçıların Milli Mücadele'de aktif olarak yer aldığı ve Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket ettiği değerlendirmesi önemlidir. Atay'ın bu yorumu, konu ile ilgili tek ve en önemli kaynak olarak düşünülen Erik Jan Zürcher'in, Milli Mücadele'de İttihatçılık²⁶ adlı çalışmasından çok daha önce dile getirilmesi bakımından önemlidir. Zürcher, Atay'ın konuyla ilgili değerlendirmelerini içeren eserini okumuş olmasına rağmen bu değerlendirmesine bir atıfta bulunmaz. Daha çok Atay'ın İzmir Suikastı sonrasındaki davalara dair eleştirel yaklaşımlarına yer verir. Atay'ın İzmir yangınında Nurettin Paşa'nın da etkisi olduğu açıklaması her üç nüshada

²³ Atay'a bu yorumu yaptıran olay şudur. Eski sağlık müsteşarı Asım Bey ile ortak yayınladıkları bir yazıda Mustafa Kemal'in bel soğukluğu geçirdiğine değinen Atay ve arkadaşı, Atatürk'e saygısızlık yaptıkları nedeniyle mahkemenin eşliğinden dönerler. Bunun üzerine de Atay, anıları gazetede yayınlamaktan vazgeçer. Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, İstanbul, Dünya Yayınları, 1961, önsöz.

²⁴ Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, İstanbul 1969, s. 393–394.

²⁵ Atay, *Çankaya* (1969), s. 393–394.

²⁶ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 1987; Ancak Atay'dan önce Refik Halit Karay, hem Aydede'de 1948'de tefrika edilen hem de 1964'de basılan hatıraların ilk baskısında İttihatçıların Milli Mücadele içinde yer aldıklarına dikkat çeker. Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul 1992, s.41. Kurtuluş Kayalı da Zürcher'in 1918–1950 yılları arasında İttihatçılığın zihnen devam ettiğine dair yaklaşımının aslında ondan çok daha önce İdris Küçükömer tarafından dile getirildiğinin altını çizer. Kurtuluş Kayalı, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul 2002, s. 123–124.

da mevcuttur. Yazar, durumu aşağılık kompleks ve yabancı korkusu ile açıklar.²⁷

Çankaya'nın her üç nüshasında da dönem içindeki gazete yazılarından farklı olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırka muhalefetine daha ılımlı bir yaklaşım sergilenir. Dönem içindeki yazılarında TCF'yi Hürriyet ve İtilaf zihniyeti ile özdeşleştiren Atay, fırkanın irticayı cesaretlendirdiği vurgulayarak eleştirir. ²⁸ Ancak yazar Çankaya'da bu sert üslubundan vazgeçerek, TCF'nin "Mustafa Kemal'in diktatör olmaması için dostça muhalifçe uğraştıklarını ve sürecin hakiki bir demokrasi denemesi"²⁹ olduğunu yazar.

Dönem içindeki yazılarında Atatürk'ün Nutku'nu tarihin tahrir edilmesinin önüne geçen, halkı kuru şöhrat sahiplerinden kurtaran bir metin olarak değerlendiren Atay, Çankaya'da "benim samimi düşüncem, hiç yazmaması idi. Bütün o vesikalar, tutanaklar dosyalarda kalacağı için tarihçiyi hükümlerinde daha serbest bırakmalı idi."³⁰ diyerek Nutuk'u hangi yönden eleştirdiğini açıklar. Atay'a göre Nutuk, Türk tarih yazımına bazı kısıtlamalar getirmiş, tarihçileri sınırlanmıştır. Nutuk ile ilgili bu eleştiriler, 1952'deki tefrikada yoktur. Tefrika dil devrimine dair hatıra ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra devam etmez.³¹ Ancak hem 1961 hem de 1969 nüshasında mevcuttur.³²

SONUÇ

Falih Rıfki Atay'ın hatıraları üzerinden yaptığımız bu değerlendirmeler sonunda diyebiliriz ki Atay, unutulma korkusundan kurtulmak, toplumsal hafızanın oluşumuna katkıda bulunmak, bazı kişilere karşı duyduğu hayranlığı belirtmek, tarih ve kamuoyu karşısında hesaplaşmak, eleştirmek, gelecek kuşaklara ders vermek gibi amaçlarla hatıralarını kaleme almıştır. Ancak Atay'ı özellikle Ateş ve Güneş, Zeytindağı, Batış Yılları ve Çankaya'yı kaleme almaya zorlayan en tetikleyici unsur tepkidir. "Mazinin kötü kullanılmak istenmesi" yazarı hatıralarını kaleme almaya zorlamıştır. Özellikle Çankaya bağlamında en belirgin durum budur. Atay, Ateş ve Güneş hariç, hatıralarında özünde Atatürk sonrası dönemde yaşananlar karşısındaki tepkisini ortaya koymak ister.

²⁷ Atay, age., Cilt: I, s.212. Atay, 1961 nüshasındaki bu değerlendirmelerini Çankaya'nın Dünya gazetesindeki tefrikasında da yazar. Bkz. Falih Rıfki Atay, "İlk Sofrasında", *Dünya*, 10 Nisan 1952; Aynı değerlendirmeler Çankaya'nın 1969 basımında da yer alır. *Çankaya* (1969), s. 324-325.

²⁸ Birkaç örnek için bkz.; Falih Rıfki, "Fezail ve Reza'il", *Hâkimiyeti Millîye*, 30 Teşrinisani/Kasım 1924; "Fena Alametler", *Hâkimiyeti Millîye*, 4 Kânunuevvel/Aralık 1924.

²⁹ Atay, age., Cilt: I, s. 259. Atay, TCF muhalefetine yönelik bu değerlendirmelerini 1952'deki tefrikada da yayınladı. Bkz. Falih Rıfki Atay, "İnkılâp Devrine Girerken", *Dünya*, 23 Nisan 1952; Aynı değerlendirme Çankaya (1969)'da da yer alır. Bkz. S. 362.

³⁰ Atay, age., Cilt: II, s. 611.

³¹ *Dünya Gazetesi*, 29 Haziran 1952.

³² Falih Rıfki Atay, *Çankaya* (1969), s. 551-552.

İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecine tanıklık etmiş, sürecin sarımsı etkisi ile yüzleşen bir kuşağın temsilcisi olan Atay'ın tanıklık etmiş olduğu olay ve gelişmeler dikkate alındığında hatıralarının önemi netlik kazanır. Zira hatıralar, Cumhuriyet döneminin önemli yazınsal elitlerinden biri olan Atay'ın kişisel tarihine dair bilgi edineceğimiz metinler olduğu gibi yazarın Cumhuriyet tarihinin önemli gelişmelerine dair değerlendirmeleri hakkında da bilgi verir.

Ateş ve Güneş'te ateşli bir İttihatçı olarak Kanal Cephesi'ne giden genç bir Osmanlı aydınının yaşadıklarına, gözlem ve değerlendirmelerine ortak olduğumuz gibi Atay'ın değişimine de tanık oluruz. Aslında Atay üzerinden bir kuşağın trajedisine olduğu gibi dönüşümünü de okuruz. Zeytindağı, aynı yıllara dair bir hatıra olsa da farklı bir yaklaşım ve amaçla yazılmıştır. Aslında Zeytindağı, ulus devlet üzerinden bir imparatorluk eleştirisidir. Özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkezi'ne dair eleştiri, metne hâkim olan duygudur. Atay'ın meselesi, Cumhuriyet neslinin yaşananlardan ders çıkarmasını sağlamaktır. Batış Yılları'nda da aynı kaygıları taşıyan Atay, Meşrutiyet yıllarına dair hatıralarını okuyucusu ile paylaşır. Yazar, Batış Yılları'nda Zeytindağı'ndan daha sert bir üslup kullanır. Zira Atay, hatırasını Atatürk sonrası döneme dair tepkisini ortaya koymak ve Batış Yılları olarak değerlendirdiği imparatorluğun son yıllarını hafızasında o yıllara ve yaşananlara dair hiçbir iz olmayan genç cumhuriyet nesline göstermek ister. Ancak yazar bunu da cumhuriyetin teminatı olacak genç kuşağın ders almasını sağlamak için yapmak ister. Çankaya ise, Atay'ın İzmir'in düşman işgalinden kurutulduğundan sonra Atatürk ile İzmir'de başlayan ve ölünceye kadar devam eden yakın tanıklığının eseridir. Cumhuriyet tarihinin pek çok önemli gelişmesine ve perde arkasında yaşananları okuruz. Ancak Çankaya aynı zamanda Atay'ın çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte başlayan ve 1950'de iktidar değişimi ile sonuçlanan sürece dair tepkisinin de eseridir.

Atay'ın hatıralarının bu temel özellikleri onları sıradan olmaktan çıkarır. Zira onun hatıraları sadece biyografik anlatımlar değildir. Bu hatıralar üzerinden imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecine tanık olan bir kuşağın yaşadıklarına, değişimine, yol ayrımlarına ve kaygılarına da ortak oluruz. Ancak Atay'ın hatıraları da tarih yazımının önemli kaynaklarından biri olan hatıraların metodolojik olarak taşıdığı problemlere sahiptir. Zira mazinin kullanımı özünde sorunlu bir alandır. Geçmişle ilişki hatırlama üzerinden bir hatırlama kültürü biçiminde olduğu gibi hesaplaşma politikası olarak da kurulabilir. Buradan hareketle tüm hatıralar için olduğu gibi Atay'ın hatıralarının da metodolojik bazı sorunları barındırdığı dikkate alınarak kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ardıç, Engin, “Hitlerin Yumuşak ve Tatlı Bakışları”, *Sabah*, 26 Aralık 2008.
- Atay, Falih Rıfki, “Bu Hatıraları Niçin Yazıyorum”, *Dünya*, 3 Mart 1952.
- _____, “İlk Sofrasında”, *Dünya*, 10 Nisan 1952.
- _____, “İnkılâp Devrine Girerken”, *Dünya*, 23 Nisan 1952.
- _____, *Batış Yılları*, İstanbul, Dünya Yayınları, 1963.
- _____, *Çankaya*, İstanbul, 1969.
- _____, *Çankaya*, İstanbul, Dünya Yayınları, 1961.
- _____, *Pazar Konuşmaları*, İstanbul, 1965.
- _____, “Fena Alametler”, *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Kânunu-evvel/Aralık 1924.
- _____, “Fezail ve Rezail”, *Hâkimiyeti Milliye*, 30 Teşrinsani/Kasım 1924.
- _____, *Roman*, İstanbul, 1932.
- _____, *Zeytindağı*, Ankara 1932.
- Ateş ve Güneş, Osmanlıcadan çeviren; Muammer Sarıkaya, İstanbul 2008.
- Hızlan, Doğan, “Atatürk ve Millet Aynı Şeydir”, *Hürriyet*, 2 Aralık 2008.
- İnce, Özdemir, “Falih Rıfki Atay ya da Tanık Vicdanı”, *Hürriyet*, 20 Aralık 2008.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, “Kronikler”, *Kadro*, Sayı: 4 (Nisan 1932), s. 40–42.
- Karay, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul 1992
- Kayalı, Kurtuluş, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul 2002.
- Koroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve I. Dünya Savaşı (1914–1918)*, İstanbul, 2004.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıraları*, İstanbul 1991, 5. Cilt.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Zeytindağı*, *Fikir Hareketleri*, 14 Şubat 1935, s.10–15.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 1987.

